

Judith Koelemeijer, **Etty Hillesum. Het verhaal van haar leven** (Amsterdam: Balans, 2022, 574 pp., ISBN 9789463821742).

Klaas A.D. Smelik, **Op het spoor van Etty Hillesum. Een kennismaking met haar gedachtewereld** (Zutphen: Walburgers, 2023, 246 pp., ISBN 9789464560725).

Precies twintig jaar geleden verscheen *De vele gezichten van Anne Frank. Visies op een fenomeen*, een bundel opstellen over Anne Frank. Een van de indrukwekkendste bijdragen aan die bundel is van de hand van Hans Goedkoop, die zich afvraagt waarom juist Anne Frank – en haar dagboek – zo'n iconische status heeft gekregen dat er zoveel over haar is geschreven, zelfs biografieën, ook al werd ze maar vijftien jaar? Hij geeft zelf het antwoord op zijn vraag. 'Er is', schrijft hij, 'één zin die altijd weer wordt aangehaald en die een antwoord op die vraag biedt. Een zin die ze zich in de laatste weken van het dagboek laat ontvallen, twee, drie weken voor haar arrestatie, als ze inziet dat de wereld haar geen reden geeft om van het leven nog veel zonnige verwachtingen te koesteren. "“Toch houd ik ze vast,” noteert ze, “ondanks alles, omdat ik nog steeds aan de innerlijke goedheid van de mensen geloof”' (245). Daarmee is Anne Frank, stelt Goedkoop, een 'beeld' geworden, een symbool van 'hoop en onschuld' – een maagdelijke heilige, zou je daaraan kunnen toevoegen, die voor de zonden der wereld is gestorven; een verlosser.

Wat Goedkoop over Anne Frank schrijft, lijkt ook toepasbaar op Etty Hillesum, tot op zekere hoogte, want Hillesum was geen kind meer toen ze werd vermoord, en ook geen maagd, en belangrijker nog: zij deed geen pogingen om onder te duiken en sloeg zelfs ieder aanbod tot hulp af, omdat ze de shoah als het onvermijdelijke lot van alle Joden beschouwde. Maar ook haar dagboek werd in vele talen vertaald en gepubliceerd, over haar verschenen eveneens tal van artikelen en boeken, en het huis in Middelburg waar Etty Hillesum werd geboren, is een gedenkteken geworden, net zoals dat met het 'Achterhuis' is gebeurd. Ook Etty Hillesum werd een icoon, een symbool van de Jodenvervolgung. Maar ook in haar geval kun je vragen: waarom juist zij?

Aan de verschillende al gepubliceerde beschouwingen over Hillesums leven en denken werden onlangs twee nieuwe boeken toegevoegd, die indirect een antwoord op die vraag geven: *Op het spoor van Etty Hillesum. Een kennismaking van haar gedachtenleven* van de theoloog en oud-directeur van het Etty Hillesum Onderzoekscentrum Klaas A.D. Smelik – een verhandeling over Hillesums filosofie, zo men wil – en *Etty Hillesum. Het verhaal van haar leven*, een biografie geschreven door Judith Koelemeijer, die eerder biografieën van haar eigen familieleden publiceerde.

Om met de biografie te beginnen: daarin gaat Koelemeijer uitgebreid in op Hillesums jeugd, haar studiejaren, haar ingewikkelde verhouding met de Duitse hypnotiseur Julius Spier, haar seksuele relaties met vaak oudere mannen, haar vrienden en vriendinnen, en de vaak mystieke gedachten die Hillesum in haar brieven en dagboek aantekeningen vastlegde. Koelemeijers traditioneel opgezette biografie – een weergave van Hillesums korte leven van geboorte tot dood – is goed gedocumenteerd en vlot geschreven, ook al bevat het boek nogal wat clichés. Zo waren in de Amsterdamse ‘Jodenhoek’ ‘dood, ziekte en armoede altijd dichtbij’ (48) en ‘ontsnapt [de jonge Hillesum] zelf nog de woorden, als tere zeepbellen die wegwaaiden als de wind’ (93). Een aantal fouten bevat het boek ook.

Belangrijker echter is dat Koelemeijer zich in haar biografie keert tegen iedere mystificatie van Hillesum als martelaarster. Koelemeijer laat op tamelijk nuchtere en zakelijke wijze zien dat Hillesum er oprecht van overtuigd was dat de Shoah het onontkoombaar lot van de Joden was, en dat ook zij, of beter, vooral zij, dat lot moest ondergaan – daarom weigerde ze onder te duiken, ook al kreeg ze daartoe verschillende keren de kans. Hillesum was in die zin een idealist, zoals ook Gerhard Durlacher, die haar in Westerbork meemaakte, vaststelde. ‘Voor Durlacher’, schrijft Koelemeijer, ‘had Etty’s opstelling iets hysterisch en getuigde het van een “koortsig mensenbeeld”. Eén met God, één met al. “Het kwam extatisch en opgewonden over.” Maar er was geen “vervalsing” bij, benadrukte hij, geen hypocrisie. “Zij had haar eigen, bijna mystieke bestemming”’ (405). Hillesum, die zich zowel door het Oude als het Nieuwe Testament liet inspireren, had zichzelf, zo kun je uit Koelemeijers biografie opmaken, uit overtuiging tot martelaar gestileerd, wat iconisering in de hand werkt.

Hoewel Koelemeijer er niet op ingaat (en Smelik het in zijn nieuwe boek ontkent), is er een bepaalde overeenkomst tussen Hillesum en de Joodse Edith Stein, die rooms-katholiek werd en in een klooster intrad. Ook Stein liet de kans om aan deportatie te ontkomen aan zich voorbijgaan, en werd later niet alleen figuurlijk, maar ook letterlijk heilig verklaard. Misschien had Koelemeijer daarom iets meer aandacht kunnen schenken aan het filosofisch idealisme dat Hillesum zich eigen maakte. Ironisch genoeg was het juist dit idealisme, dit geloof in het verhevene dat niet in de concrete werkelijkheid ontstaat, maar daar overheen gelegd wordt, dat Theodor Adorno veroordeelde toen hij stelde: ‘Nach Auschwitz ein Gedicht zu schreiben, ist barbarisch’ (*Kulturkritik und Gesellschaft*, 1951). In het laatste hoofdstuk van haar biografie stelt Koelemeijer desalniettemin dat er vaak is beweerd dat Hillesum ‘zo’n grote spirituele vrijheid had verworven dat geen enkele situatie nog vat op haar kon hebben, “zelfs niet in de gaskamer”’. Het zou een troost zijn, concludeert Koelemeijer, te weten dat Hillesum zo gestorven is: ‘Dat zij haar God niet verloor, noch haar geloof in de mens en al het goede’. We weten echter niet hoe Hillesum stierf, vervolgt Koelemeijer terecht: ‘Het was haar niet gegeven de dichter van het kamp te worden’. Nuchter, en min of meer in

de zin van Adorno, voegt Koelemeijer daaraan toe: ‘Al bleef de vraag, achteraf, of er wel woorden bestonden die het leven in Auschwitz op poëtische wijze konden beschrijven, laat staan bezingen’.

In zijn helder geschreven boek over de gedachtewereld van Hillesum gaat Smelik uitvoerig in op de verschillende thema’s waarmee Hillesum zich voor haar gevangenschap in Westerbork bezighield, zoals ‘Joodse wortels’, ‘Vrouw zijn’, ‘Collectief lot’, ‘Leven en dood’ en ‘God en lot’. Smelik wijst er daarbij expliciet op dat Hillesum zelf altijd tegen ‘zwart-wit’ denken was, wat haar ideeën voor haar vrienden dikwijls moeilijk te volgen maakte. En dan, ergens in het midden van zijn boek, duikt opeens een zin op die verrassend veel op de beroemde uitspraak van Anne Frank lijkt, die ene zin die, zoals Goedkoop stelt, haar van een concreet jong meisje tot een icoon maakte. Op 26 maart 1943 schreef Hillesum over een bombardement dat ze vanuit haar kamer in Amsterdam waarnam, hoe ze bedacht dat ze elk moment door granaatscherven getroffen kon worden en dat ze pijn zou kunnen lijden. Dan schrijft ze: ‘En tóch voelde ik me zo diep vredig en dankbaar gestemd, daar in mijn bed. [...] En geloofde vast, dat het leven tóch schoon zou blijven, altijd, ondanks alles’ (143). Deze uitspraak lijkt niet alleen op de beroemde uitspraak van Anne Frank, maar is net zo attractief – ze heeft daarom ongetwijfeld bijgedragen aan de iconisering van Hillesum; ook dat laat Smelik direct en indirect zien.

Net zomin als Anne Franks positieve denken hield dat van Etty Hillesum stand tegen het perverse idealisme van de nazi’s. Smelik maakt de omstandigheden duidelijk waaronder Hillesums min of meer mystieke ideeën ontstonden, maar laat vooral ook zien hoe Hillesum in Westerbork tot het besef kwam die ideeën idealen waren, en ‘dat de werkelijkheid gecompliceerder blijkt te zijn dan zij zich achter haar vertrouwde bureau had voorgesteld’ (190). Als het leven en het werk van Hillesum ons daarom één ding leren kan, dan is dat niet de kracht van haar optimisme en ook niet dat van haar geloof, maar het gevaar van losgezongen idealen die niet uit de werkelijkheid voortkomen, maar daaroverheen gelegd worden.

Monica Soeting, publicist